

НЕПРОЧИТАНИ ПРИПОВЈЕДАЧ
РАДОВАН ТУНГУЗ ПЕРОВИЋ
НЕВЕСИЊСКИ

Академија наука
и умјетности
Републике Српске
(АНУРС)

Апстракт: У раду је ријеч о мало познатом приповједачу Радовану Тунгузу Перовићу Невесињском (1879–1944), једном из генерације раних српских модерниста, кога је ипак више обликовало усмено предање него књижевна стремљења новог времена. Његова прва књига приповиједне прозе била је критички веома запажена и на основу ње је ушао у Скерлићеву *Историју нове српске књижевности*, док са другом није имао среће будући да се појавила уочи Првог свјетског рата и није могла бити критички вреднована. Осим тога, значајан дио његовог стваралаштва остао је разасут по књижевној периодици, тако да Невесињски представља не само готово заборављеног, него и добрим дијелом непрочитаног писца.

Кључне ријечи: Радован Тунгуз Перовић Невесињски, *Горшћацине*, *С орловских кршева*, приповијетка, новела, усмено наслеђе, паралитерарни облици, сказ

Још и данас може се понекад и понегдје у Херцеговини чути дјевојачка пјесма, скнађена и пјевана почетком двадесетог вијека, која каже: *Све бих траде за два трада дала, / за Требиње и за Невесиње. // Све бих момке за два момка дала, / за Јована и за Радована*. Овај првопоменути је Требињац Јован Дучић, много познатији данас неголи у вријеме настанка пјесме, а други је готово заборављени Радован Тунгуз, син гласовитог хајдука, харамбаше и сердара Пера Тунгуза, који ће из очевог имена извести друго презиме, а од свог невестињског завичаја начинити треће.

Радован Тунгуз Перовић *Невестињски*! Како помпезно име! Скоро да се човек сети оних руских имена као Вјечеслав Лаврентијевич књаз Свјатополк Мирски или Јосиф Романович Јусупов књаз Суморолов Елстон!... Ко је био тај Тунгуз Перовић?

Милан Јовановић Стоимировић, који је наведене ријечи записао 1956. године сјећајући се Невестињског док је овај био професор смедеревске гимназије 1921, биљежи тада да у јавности није чуо име тог човјека „скоро четврт века“, износећи и тврдњу да је то име потпуно заборављено „као и човек који га је носио“ (Јовановић Стоимировић 1998: 156).

А тај човјек се већ са деветнаест година јавио као списатељ низом историјско-политичких чланака у никшићком листу *Невестиње*, да би од 1903. почео да објављује и приповијетке у *Словенском*

јују, Босанској вили, Делу, Засџави, Српском народу, Српском Пијемонту, Српском књижевном власнику и Полицији, постајући запажено књижевно име. Као двадесетпетогодишњак, 1906, имао је већ двије објављене књиге код угледних издавача – Задужбине Илије М. Коларца и Књижаре Геце Кона – и награду Српске краљевске академије из Фонда Николе Маринковића. А осам година касније, 1914, када му излази друга књига прича, Јован Скерлић га уврштава у *Историју нове српске књижевности* као истакнутог представника млађег нараштаја приповједача, заједно са Петром Кочићем, Милутином Ускоковићем и Вељком Милићевићем.

Ако се свему овоме дода и чињеница да је он још 1912. стекао, у Бриселу, докторат филозофије и књижевности, онда се то заиста може сматрати изузетним стваралачким успјехом, поготово за човјека кога су у младости пратиле врло тешке животне околности. У то доба о Тунгузу су писали Владимир Гађиновић, Светозар и Владимир Ђоровић, Павле Лагарић, Антун Густав Матош, Вељко Милићевић и Лазар Марковић, а Драгутин Прохаска и Павле Поповић уносе га у своје прегледе хрватско-српске, односно југословенске књижевности (Загреб 1921, Београд 1930).¹ Петар М. Божовић уврштава га 1927. у *Антологију црнојорских јесника и ѝриповедача*, а Јован Кршић 1928. у зборник „приповједачке Босне“ *Са страна замиљених*.

Скерлић га, у својој *Историји*, међу млађима издваја по томе што је „оживео стару фолклорну приповетку Стјепана Митрова Љубише“ и признаје му „жив и јак темперамент“, као и то да „рељефно слика типове“ и „пише речитим и врло богатим народним језиком“. С друге стране, замјера му недостатак укуса, несклад и „силом утрпане тенденције“, као и „сувише провинцијалан, каткада неразумљив речник“ (Скерлић 1967: 464). На крају тога кратког одјелка Тунгузу² посвећеног, Скерлић закључује да је ријеч о „духу и та-

1 Након Другог свјетског рата заступљен је у следећим прегледима и зборницима: Ђукић, Трифун. *Прејлед књижевности Рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године*. Цетиње, 1951, с. 339–340; Меденица, Радосав. *Црнојорске анејдоје – Антологија*. Титоград, 1967, с. 546; Вуковић, Чедо. Радован Перовић (Тунгуз Невесињски). *Извиријеч: Црнојорска ѝриповједачка ѝроза од Њејоша до 1918. године*. Титоград, 1973, с. 327–328; Ротковић, Радослав. *Прејлед црнојорске лијературе од најстаријих времена до 1918. Сјаварење* (Цетиње), XXXIV/1979, 4, 587–654; Палавестра, Предраг. *Историја модерне српске књижевности*. Београд, 1986; Никчевић, Милорад. Радован Перовић Тунгуз-Невесињски. *Црнојорска ѝриповјетјика између ѝрадиције и савремености*. Титоград, 1988, с. 304–312. С друге стране, Јован Деретић га уопште не помиње у *Историји српске књижевности*, а није заступљен ни у едицији *Културно наслеђе Босне и Херцеговине*, гдје су штампани и избори из неких писаца знатно слабијих од Невесињског.

2 Скерлић га у *Историју нове српске књижевности* уводи као Радована Перовића Невесињског, уопште не помињући његово матично презиме Тунгуз, а оно је, изгледа, својом необичношћу збуњивало и потоње историчаре литературе и књижевне лексикографе, који га чешиће помињу као Перовића Тунгуза него као Тунгуза Перовића, пи-

ленту коме још треба сређивања“. Канонизатор новије српске књижевности умро је исте те године, не навршивши ни тридесет седам, а тек двије године млађи од њега, Невесињски ће поживјети шездесет пет година, али никад неће *средити* ни дух ни таленат. Да би се бар и приближно схватило зашто је то тако било, неопходно је упознати биографију овог необичног и тајновитог човјека, као и породично наслеђе с којим је ступио у живот, јер су му карактер и животни удес увелико одредили и књижевно стваралаштво.

I

Радован Тунгуз Перовић рођењем је био човјек двојне природе, унутар које су се бориле оштре супротности двије наследне карактерне гране. С једне стране га је сјенчио његов у *крви окуйати* отац, пријек, једак и натмурен,³ с друге, *њежна и њишма* мајка „која је више вољела да јој син постане човјекољубиви учитељ но крволочни војвода“.

Невесињски је био дубоко свјестан те своје двојности, и исповједнички искрено је писао о њој:

Отац ме учио моралу примјером и – шибутом, начела ми је предавао уз гусле, на друштво ме навикавао озбиљним свјетом и крвавим погледом, а за рад и борбу ме спремао руковањем свијетлог оружја. Ако и у колико нисам оправдао ватрене жеље и испунио витешке наде свога у крви окупатог оца, није крив нико други до моје њежне и питоме мајке, која је више вољела да јој син постане човјекољубиви учитељ но крволочни војвода. Њен је уплив на мене био што и вода за усијано гвозђе, помоћу које се оно кали у челик. Татина нарав и карактер и Мамина њега и напутак створили су од мене неку загонетну средину и мјешавину од бујности и меланхолије, одушевљења и разочарења, родољубља и космополитизма, крвожедности и хуманости, карактерности и необузданости – управо ово што сам, а што, да то нијесам, не бих нипошто желио да будем (Тунгуз Перовић 1906а: 14).

шући то двојно презиме често и са цртицом. Он сам је прилоге у периодици најчешће потписивао само придјевком Невесињски, а тако су потписане и неке његове књиге.

3 Поменути М. Јовановић Стоимировић из перспективе двадесетогодишњака, тадашњег младог новинара *Полиџике*, упамтио је четрдесетогодишњег Невесињског као стално смркнутог, брижног, нерасположеног и *вечитио незадовољној*, што добрим дијелом одговара слици какву је Радован још из дјетињства носио о свом оцу. Ријетке старе фотографије свједоче да је Перо Тунгуз био онизак човјек, док му је најстарији син „био крупан, кошчат и врло озбиљан човек са неком дугачком, густом брадом“, бар како га портретише Јовановић Стоимировић, доживљавајући га као *хйер-мужастивеној ђорџијака*, што је свакако био и харамбаша Перо, упркос нижем расту, с посебно упечатљивим густим и дебелим брцима *до иза ушију*. (Једна од ријетких сачуваних фотографија Р. Т. П. Невесињског, она из Радојчићевог лексикона *Срби зајадно од Дунава и Дрине*, одговара Јовановићевом опису, док га друга, она из четвртог тома Мартиновићевих *Портрета*, приказује двоструко млађег, вјероватно уочи одласка на бриселске студије.)

Радованова мајка Стана била је родом од пивског братства Канкараша, старином из Бјелица, кћи Савова, а унука „познатог јунака и сердара Дуке Канкараша“, како пише пишчев биограф Душан Ј. Мартиновић. Отац Радованов, хајдук, харамбаша и сердар Перо Тунгуз, имао је с њом четири сина: Радована, Душана, Војина и Данила. Најмлађи Данило (1889–1974) био је историчар, добровољац српске војске у балканским ратовима и Првом свјетском рату, носилац Албанске споменице и Обилићеве медаље за храброст. У тим ратовима учествовао је и Војин Тунгуз Перовић (1886–1976) као артиљеријски капетан, и заслужио Карађорђеву звијезду, а касније ће напредовати до пуковничког чина. Војник је био и Душан, кога налазимо на једном списку свршених питомаца II класе Коњичке подофицирске школе у Београду, 21. септембра 1907. године, и који је такође био судионик поменутих ратова. У једном чланку београдских *Новосићи* од 2. маја 2023, посвећеном Перу Тунгузу, читамо и ове редове:

Душан Перовић Тунгуз (1887–1923), коњички подофицир, био је на служби у Трстенику као полицијски писар када се 16. фебруара 1919. године оженио Тодором, удовом Ђурђа Ђурковића, месара из Трстеника.

Аутор чланка није навео извор преко кога је дошао до ових информација. Душан је погинуо као полицијски комесар, приликом обрачуна са бугарским комитама у селу Танаторци код Штипа, а сахрањен је у Трстенику, поред очевог „непобусаног“ гроба, што сазнајемо из посвете коју је Невесињски исписао у заглављу епопеје *Србијада*, њему и оцу „уместо венаца и воштаница на светим им гробовима“.

Оно што се од младих хајдучких синова могло природно очекивати, у случају њиховог оца Пера (1840–1919)⁴ ипак је крајње необично – стари хајдук је у својој седамдесет петој години као добровољац приступио српској војсци, учествовао у одбрани Београда, преживио албанску голготу, стигао до Крфа, Алжира и Француске, али и на пробој Солунског фронта. Смрт га је затекла, као готово

4 Тунгузи су старином Расојевићи из Пиве, а то ново презиме, како вели предање, дали су им Турци због бунтовничког понашања и честог одметања у хајдуке. Перови преци живјели су у селу Стабна одакле прелазе у Невесињски кадилук, село Слато, па одатле бјеже од куге у село Сливља, у Гатачком кадилуку, гдје је Перо рођен. Отац му се звао Лазар и био је угледан домаћин, а мајка му је била сестра хајдучког четобаше Петка Ковачевића из гатачких Срђевића, који ће имати великог утицаја на формирање личности будућег харамбаше и сердара. Из Сливаља се Лазарева породица сели у касабу Улог и купује имање од бегова Јажића, на коме се настањује, љетујући са стоком на Моринама. Перо је хајдуковао двадесетак година, од тога пуних дванаест као харамбаша са четом од тридесетак хајдука, четујући по загорском, гласиначком, дринском, неवेशњском, гатачком и борачком крају, највише по Моринама и планини Сомини.

осамдесетогодишњака, осамнаестог марта 1919. године.⁵ Он је био директни иницијатор Невесињске пушке и један од најистакнутијих актера у борбама с Турцима 1875–1878, а за времена Другог устанка, овога пута против Аустроугарске монархије, био је главни старјешина свих устаничких чета у Херцеговини, командујући у бројним биткама од Улога, Коњица, Невесиња и Тјентишта, све до оне најкрвавије у Црвеном кланцу на Морилама.

Због неуспјелог пуча у реченом устанку, Перо Тунгуз је емигрирао у Никшић (ослобођен 1877), гдје је још раније, у жељу устаничке акције, био склонио своју породицу. За ратне заслуге црногорски суверен Никола I Петровић Његош даривао му је дио куће бега Мушовића у Никшићу и 15 рала земље у Никшићком пољу. По природи плаховит и темпераментан, а иначе веома храбар, 90-их година минулог вијека је починио злочин који га је одвео у затвор. Наиме, у једној неприлици у којој се нашао, када му се жена порађала, реаговао је непромишљено и на непажњу неколицине Никшићана убио двојицу (Лазара Вукотића и Луку Вуковића), због чега је осуђен на доживотну робију. Одлежао је, међутим, 13 година у црногорским казаматима: Медовини (Цетиње), Грможуру (Скадарско језеро) и Јусовачи (Подгорица) (Мартиновић 1991: 162).

Ово образложење упућује на то да се радило о неком имовинском спору, али има и мишљења да се то десило због тога што су та двојица били провокатори и он је вјеровао да их је Књаз послао да га ликвидирају јер су већ раније пропали неки покушаји атентата на њега.

Кад је Перо починио двоструко убиство и отишао на робију, највјероватније 1891, Радовану је било дванаест година и још је похађао основну школу у Никшићу. Малу матуру стиче 1895. у Нижој гимназији на Цетињу, након чега ће у Београду наставити гимназијско школовање, али га убрзо и напустити, пошто ниоткуд и никаквих средстава за живот није имао. Осам наредних година

5 Трстенички лист *Трибина* извјестио је читаоце, 1. августа 1966. године, да је „после дужег трагања и посебним залагањем Душана Ђокића, службеника Комуналног предузећа из Трстеника, у трстеничком гробљу пронађен гроб легендарног јунака Невесињске пушке Петра Тунгуза, сердара и војводе невестињског. Посмртне остатке примио је његов син Данило Перовић, професор у пензији, и пренио у Невесиње, испуњавајући последњу очеву жељу. На слици која је пронађена у ковчегу види се овај легендарни јунак, са изразито лепим брковима, а на полеђини слике је написано: 'Петар Тунгуз, харамбаша невестињски 1875'. Како је овај наш легендарни јунак доспео до Трстеника са Солуна после Првог светског рата, не зна се тачно. Претпоставља се да су га привукла имена његових другова Воје Танкосића, мајора оптуженог од стране аустријске монархије као организатора сарајевског атентата на Фердинанда, који је такође био привремено сахрањен у трстеничком гробљу (до 1920. године, када су његови посмртни остаци пренесени у његов родни крај), или пак Ристе Тохоља – Мостарца, једног од јунака Првог светског рата.“ Кратко вријеме по свршетку Првог свјетског рата Перо Тунгуз је, прије доласка у Трстеник, боравао у Никшићу. По измјештању из трстеничког гробља, његови посмртни остаци сахрањени су у гробљу покрај улошке цркве Светог Василија Острошког, а споменик му је касније подигнут и на Морилама, на брду Јакомир.

провешће у потуцању за свагдањим хљебом (како у појединим биографијама пише „и у странствовању“), бивајући једини ослонац самохраној мајци.

Тек 1903, већ као двадесетчетворогодишњи младић, вратиће се у Београд да доврши гимназију и ванредно се упише на Филозофски факултет, водећи са собом и десет година млађег брата Данила, на даље школовање.⁶ Издржавао је брата и себе радећи различите физичке послове,⁷ да би након годину дана успио изградити стипендију за Данила, а послје три године и за себе, па се као питомац српске владе уписује на Филозофски факултет у Бриселу, гдје ће 1912. стећи докторат на историјском и филозофско-књижевном одсјеку. Тема његове дисертације била је „Црна Гора уочи Кримског рата“.

По повратку у Београд, 1913. године, ради кратко као гимназијски суплент историје, па бива у истом својству премјештен у Скопље, гдје га затиче почетак рата. Ни у једној од његових биографија није забиљежено гдје и како проводи четири ратне године, што је друга велика бјелина у тајновитом животопису овог необичног човјека. По свој прилици није, попут оца и браће, био војни добровољац, а не зна се поуздано ни да ли је остао у окупираној земљи или је можда био члан неке од политичких мисија које је српска влада током рата упућивала широм Европе. С друге стране, поуздано се зна да након рата ради неко вријеме у никшићкој и подгоричкој гимназији, те да 1921. полаже професорски испит у Београду, и бива распоређен као професор историје у смедеревску гимназију, гдје остаје и већи дио 1922. године, када је на властити захтјев пензионисан, са свега четрдесет три године.

Није познат разлог ове изненадне одлуке тада већ прилично искусног професора и познатог књижевника, ма колико било знано да је он „између два рата био стално у опозицији, мењајући често радна места, да би се једно време вратио у завичај, у Улог, купио стадо коза

6 „Љети 1903. године њих двојица су се пјешке запутили на дуги и заморни, по живот несигурни пут, преко пивско-дробњачке висоравни и Санџака – оновремене турске територије; преко Западне Србије и Шумадије до Београда. Прву ноћ су преконали у Шавнику, а другу на Жабљаку. Пошто су прешли на лијеву долину страну Таре и ушли у турску окупациону зону, трећу ноћ су преноћили у једној турској караули. Од Таре до Пљеваља – записао је Данило у својим сјећањима – пратиле су их ’турске наоружане суварије и наизмјенично као какве палете, живе предавале од карауле до карауле’. У пратњи турских солдата доспјели су на Јавор, на гранично мјесто Турске и Србије. (Коначили су у Пријепољу, Новој Вароши и на Јавору.) Наредних дана су наставили своју ћачку маршруту преко Чачка за Крагујевац, одакле су жељезницом стигли за Београд“ (Мартиновић 1991: 209).

7 Основано је претпоставити да се за три године живота и школовања у Београду није могао издржавати само од повремених послова и да је морао имати некакву помоћ и новчану подршку. Његова прва књига прича *Горшџакиње* има на почетку одштампану посвету која гласи „Мом поочиму Д. С. С. Аргиропулу“. Није нам познато о коме је ријеч, али се врло вјероватно ради о добротвору који је омогућио његово школовање, а можда и објављивање прве књиге, јер не може се без великог разлога неко назвати поочимом, и то још поред живог оца.

и покушао да се бави сточарством⁸ (Вучковић 1995: 213). Ово наведено „једно време“ није прецизно одређено, а биографи нагађају да је могло потрајати до 1927. или 1931, па чак и читавих петнаестак година, што је мало вјероватно. Извјесно је једино да је као професор радио неко вријеме и у сарајевској гимназији, а онда још и као кустос Земаљског музеја у Сарајеву, у периоду од 1938. до 1940. године, што је посвједочено у *Аналима* ове институције, штампаним 1963, гдје је забиљежено да је у току 1940. „враћен на редовну дужност у школу“. Отада о њему поново нема никаквих поузданих података, све до тренутка смрти, која га је задесила са навршених тек шездесет пет година, 5. маја 1944, на дан савезничког бомбардовања Подгорице.⁹

„По избијању Другог светског рата одметнуо се са синовима у четнике, због чега су га Талијани затворили“, саопштава у својој студији о Тунгузу Радован Вучковић, не наводећи уз ову тврдњу никакав извор. Мада постоје индиције да је почетком рата сарађивао са покретом Краљеве војске у отаџбини, о томе нема других, прецизнијих података. Тунгуз је био човјек упућен у политичка збивања, тако да је вјероватно напустио Сарајево још прије проглашења квислиншке Независне Државе Хрватске, процјењујући, с правом, да ће му бити знатно безбједније у Црној Гори, која је постала италијанска окупациона зона. Наиме, и он је, као и брат му Данило, између два рата имао низ сукоба са хрватским франковцима, који ће листом, почетком априла 1941. године, постати истакнути представници режима злочиначке НДХ.¹⁰ Да ли је одмах избјегао у Под-

8 „Стало у сукобу са званичним властима, Невесињски 1922. године на своју молбу одлази у пензију и враћа се у свој Улог гдје са бриселским докторатом, што је сасвим налик на њега, на опште чуђење, купује и чува стадо коза. Али и тај инат га брзо пролази и он се поново враћа у Сарајево и наставља да ради. Тај немирни дух вјечитог незадовољника, врела хајдучка крв која је текла у његовим венама и бујна машта сва саткана од мотива народних бајки и предања, Тунгузу нису дале да се смири на једном мјесту, нити да се честито заустави ни над једним предметом његовог уистину широког интересовања“ (Šekara 1988: 7).

9 То је било најразорније од укупно 84 бомбардовања Подгорице током рата, што њемачких што савезничких снага. Ондашња Подгорица имала је шеснаест хиљада становника, а рачуна се да је сваки осми изгубио живот у ваздушним нападима. Бомбардовање града 5. маја 1944, на захтјев Титових снага, извело је 116 тешких америчких бомбардера са 600 бомби укупне тежине преко 270 тона. Радован Тунгуз је тога дана био један од 600 настрадалих, док је више од 200 грађана рањено.

10 То да би се браћа Тунгуз Перовић међу првима нашли на мети усташких кољача потврђује и један архивски документ који је публикувао историчар Саво Скоко, а и сам Данило Тунгуз писао је након рата о томе: „Ухода усташка била је једна усићелица из Бијеље, звана Рагиба. Са њом је дошао у Улог пун камион наоружаних усташа на челу са сатником Фрањом Сударом. Успут до Улога они су убили Ђорђија сина Рада Буве са Плужина, а путара Милана Ђеклића из Обрње довели су у Улог, гдје га је лично убио сам Судар пред окупљеним усташама. Долазак сатника Судара у Улог имао је за циљ да похвата браћу Тунгуз-Перовиће. Пошто нису нашли Тунгуз-Перовиће, они су испребијали и опљачкали Лаку Бајевића и његову жену Ружу“ (Тунгуз Перовић Д.а 2006: 64).

горицу или можда у Беране, гдје је тада као професор службовао Данило Тунгуз, такође није познато. Наведена Вучковићева тврдња садржи и једну контрадикторност – није баш сасвим јасно како су га то Талијани затворили ако се већ одметнуо у четнике. Поред тога, помињање синова (што значи најмање двојице, пошто је у питању множина) представља један од ријетких података који се тичу његове породичне ситуације. Милан Јовановић Стоимировић забиљежио је, у навођеном тексту, *сећајући се као кроза сан* „да је он био ожењен неком странкињом (мислим да се звала *madame Koss*¹¹ и да је била Францускиња)“. Сасвим је могуће, дакле, да се оженио још при крају студија у Бриселу, а ако се то десило и нешто прије његовог настањивања у Смедереву, одакле га се Стоимировић сјећа, то значи да су му синови почетком рата били одрасли, за пушку ставали људи. Да ли му је у то вријеме још била жива жена и ко су били те како су се звали његови синови, гдје су и какве школе учили, чиме су се бавили и јесу ли преживјели рат, или су пострадали с оцем под америчким бомбама 1944, то ми данас можемо само нагађати.¹² Не знамо са сигурношћу ни гдје почивају његови земни остаци, али је познато да је највећи број погинулих у мајском бомбардовању Подгорице сахрањен у двије заједничке гробне јаме, заправо два огромна кратера која су бомбе створиле у подножју Горице, недалеко од цркве Светог Ђорђа.

Упркос повеликом броју биографа,¹³ живот Радована Тунгуза Перовића остао је слабо освијетљен. Понешто од онога што није биографски документовано може да надокнади његова библиографија, поготово кад је ријеч о политички мотивисаним списима. Пошто је седам година уживао стипендију српске владе, он је био веома одан симпатизер Николе Пашића и оба краља из династије Карађорђевића, Петра и Александра, а жестоки противник црногорског су-

11 У Тунгузовој библиографији забиљежена је и приповијест под насловом „Амајлија над амајлијама“, објављена у сарајевској *Босанској вили* 1911. у читавих дванаест наставака, тј. бројева. Уз њу стоји и посвета која гласи: *Госпођици Helene Cosse, Brisl.* Повезан са Стоимировићевим сјећањем, овај податак нам свједочи бар толико да писац те 1911, као тридесетдогодишњак, још није био ожењен.

12 Одговоре на нека од ових питања можда чува рукописна заоставштина Данила Тунгуза Перовића, похрањена у Народној библиотеци Црне Горе на Цетињу, која још није детаљно истражена ни публикована. „Ови су Тунгузови списи, иако ту и тамо субјективно интонирани, занимљиви; могу користити у научне и друге сврхе, дакако, под условом да се критички употребе...“ (Мартиновић 1991: 218).

13 Осим поменутих Мартиновића, Радојчића и Стоимировића, о његовом животу писали су и Вељко Петровић (*Народна српско-хрватско-словеначка енциклопедија*, Загреб, 1929, с. 325), Владимир Ђоровић (*Свезнање – Ойшће енциклопедијски лексикон*, Београд, 1937, с. 2370), Драгиша Витошевић (*Југословенски књижевни лексикон*, Нови Сад, 1971, с. 397), Живорад П. Јовановић (*Сиварање*, Цетиње, 1954, 5, с. 351–352), Никола Рацковић (*Прилози за лексикон црнојорске културе*, Цетиње, 1987, с. 160), Перо Шоћ и Н. Рацковић (*Грађа за лексикон писца Југославије*, Матица српска, Нови Сад, 2014, с. 200), а биљежи га и *Мала енциклопедија Просвете* (Београд, 1978, с. 798).

верена Николе Петровића. Његов допринос династичким размирицама највјероватније није наручиван, већ се он у то укључивао по диктату своје сангвиничне природе, а добрим дијелом и светећи оца који је често бивао у Николиној немилости. Памфлете и стиховане пародије о господару Црне Горе писао је изузетно острашћено, прелазећи све границе доброг укуса и називајући га „Никицом Плетичарапом Посљедњим“ и „Јадо Никицом Посљедњим“. Врхунац такве дјелатности представља једна брошура потписана псеудонимом *Herzog von St. Sava* а штампана на француском језику 1912. којом је успио да за извјесно вријеме компромитује краља Николу, а сам себе трајно.

Ријеч је о памфлету Невесињског, јединственом по бескрупулозности, толико коришћеном за манипулисање у антипропагандне сврхе и династичке обрачуне Карађорђевића са Петровићима, у које је увелико умијешана ондашња београдска штампа и противници црногорског суверена Николе I. Радован Тунгуз је, очигледно, био један од истакнутих експонената против црногорског књаза-краља Николе. Он је, у намјери да компромитује Црну Гору и њеног господара, толико далеко ишао да је у својој злогласној „Црној Гори“ измислио, на први поглед вјешто, „Тајни уговор Црне Горе са Аустријом“, тобоже датиран у Бечу 12. јуна 1907. и потписан од стране аустријског цара Фрања Јосифа и тада црногорског књаза Николе I, у коме се овом посљедњем приписује најтежа издаја „српске и јужнословенске ствари“. Иако у суштини неозбиљно и неинтелигентно конципиран, „Уговор“ је имао веома штетне посљедице по Црну Гору и њен међународни углед, поготову по њеног владара. На основу вјеродостојне архивске документације историчар Ристо Ј. Драгићевић расвијетлио је овај Тунгузов фалсификат [тек 1968. – прим. Р. П.]. У томе је частан улог дао и Радованов брат Данило, који је својом изјавом, зарад историјске истине, изнио крунске доказе за расвјетљавање читавог случаја (Мартиновић 1991: 167).

Не зна се тачно зашто је он јуна 1919, у београдској *Трибуни*, угледног и богатог трстеничког, касније београдског апотекара Светолика Трајковића оптужио да је Аустријанцима открио гроб мајора и четничког војводе Војислава Танкосића,¹⁴ кога су окупатори ис-

14 „Света Трајковић, апотекар из Трстеника, проказао је Шваби гроб покојног Воје Танкосића и леш му фотографирао. Зато је добио од Гувернмана декрет: да не може бити интерниран, и привилегију да држи две апотеке – једну у Трстенику а другу у Врњачкој Бањи. Имао је концесију и за другу трговину. Претераним ценама и изузетним положајем грдно је експлоатисао српски свет и постао милионер. Као денунцијатор и agent-provocateur, за све време под окупацијом, стално је пред сељацима грдио српског Краља, Пашића с радикалима и српску војску“ (Лист *Трибуна* /Београд/, од 27. јуна 1919. године, у рубрици Срамни стуб – Изроди у служби непријатеља). У истој рубрици истог листа 3. јула 1919. услједиће редакцијски коментар, гдје се, између осталог, каже: „Од многобројних врло угледних људи, који добро познају г. Трајковића, сазнајемо да су сви ти наводи нетачни, да је г. Трајковић скроз честит и исправан човек и грађанин и да је, напротив, за све време окупације чинио небројена добротин-

копали и мртвог објесили 1915, како је записао и Арчибалд Рајс. Убрзо након те оптужбе услиједио је деманти у истом листу од самог Трајковића, и већег броја угледних трстеничких грађана, али је сјенка сумње трајно остала на том човјеку, а и данас се понекад Тунгузова прича узима као истинита. О томе су не тако давно писале београдске *Новосћи* (у броју од другог маја 2023. године).

Почетком 1922, текстом „Портрет из Јауковине“ у београдском листу *Радикал*, чак у три наставка и под псеудонимом *Вук Лојушина*, веома грубо је напао један број угледних грађана Никшића, међу њима и бившег окружног начелника Радула Јауковића. Никшићанима није требало да се распитују за псеудоним, одмах су познали перо које је писало тај јетки и отровни текст, па су га у одговору назвали *Тунгуз-Лојужином* и окарактерисали као човјека „без моралних скрупула“ који је „познат као национални скитница, лажов и неваљалац“. Тунгуз није могао да им опрости што су код министра правде издејствовали опозив његовог постављења на мјесто предсједника суда за ратну одштету, у Никшићу, а уз то је вјероватно имао на уму и неке раније спорове свога оца са том средином. Ни Јауковићи њему нису остали дужни, циљајући, почесто, преко сина и на оца Пера, опаскама да су Радованови стари „широм Херцеговине вечито крали кобиле и самаре“ и да су о „погибији његових предака за Српство пуни података херцеговачки трапови, уљаници и торови“. То су свакако неистине и неоснована претјеривања, али је вјероватно тачан навод из одговора Никшићана да је Тунгуз „за цело време окупације остао у Србији и ни длака са главе није му фалила“ (Јауковић 1922: 3). Под претпоставком да је заиста било тако, преко те чињенице може се назријети и вјероватноћа неког озбиљнијег личног спора с трстеничким апотекарером Трајковићем, с којим је свакако морао бити у неком конфликту за вријеме окупације, или је и то можда један од његових потеза учињених с политичком мотивацијом, чему се данас не може знати тачан повод.

II

Ако је друга књига приповиједака Невесињског *С орловских кршева* остала критички незапажена због избијања Великог рата, роман *Из земље њлача*, објављен осам година раније, прећутан је с разлогом – као неуспјело дјело, како је уочила већина проучавалаца Тунгузовог белетристичког опуса.¹⁵ Са још већим књижевним раз-

ства у целом свом срезу и да је задужио свакога који му се обратио за помоћ у болести и оскудици. Ми тим поводом сматрамо за дужност сами да исправимо неправду коју смо нехотице нанели једном исправном грађанину, ослањајући се на тврђења која, како по изјавама толиких људи изгледа, нису била тачна.“

15 „Роман је дело с тезом, у коме се, приказом судбине два младића побратима (једног православног и једног муслимана) илуструју разорне последице дејства

логом критички је прећутан спјев *Србијада*, објављен 1931. године у Сарајеву, развучен у седам пјевања (Староставник, Завера, Куманово, Брегалница, Краљ и Тесар, Голгота, Ускрс), на читавих 376 страница и са готово 17000 десетераца.¹⁶ Седам пјевања Тунгузове *Србијаде*, категорички и уз нешто претјеривања тврди Лука Шекара, представља „седам његових заблуда и промашаја у настојању да стихом каже оно што је тако успјешно био почео да казује у прози“ (Šekara 1988: 17). У сваком случају, тачно је да поменута епопеја није никакав нов квалитет у његовом послеријатном књижевном развоју.

Тако Невесињски дели трагичну судбину многих српских писаца, афирмисаних пред Први светски рат, који су после рата били изгубљени за књижевност. Неки од њих су полудели (Кочић, Срезејевић), други умрли или настрадали за време рата (Дис, Ускоковић, Бојић, Гађиновић,

аустроугарске власти у Босни и Херцеговини која на крају јунаке тера у хајдучију. Из земље илача може се уврстити у групу критичких и памфлетских дела, на чијем је челу Кочићев *Јазавац ђед судом*, у којима се директно и непосредно жигосе власт, а романијерска грађа служи само као илустрација укупне негативне слике времена, па га Скерлић једноставно означава као 'политичко-национални' спис, а В. Гађиновић као распинуту и суву приповетку“ (Vučković 1989a: 26). Роман је иницијално, у првој идеји, конципиран као политичко штиво и имао је за циљ придобијање муслимана за српску националну идеју. И ту је писац слиједио оца Пера који је као војно-цивилни управитељ Вале Борачке, по специјалном овлаштењу барона Бенка, кумовао с муслиманским прваком Омером Шачићем, а са буљубашом Салихом (Сали-агом) Фортом, инструисан са Цетиња, покренуо Други херцеговачки устанак. (Том братском савезу против заједничког непријатеља није сметало чак ни то што је плаховити харамбаша претходно, за вријеме Првог устанка, посјекао борачког буљубашу Хуса Пехиља-Женевића, браћу Шатаре и још неке друге Борчане, о чему је писао Данило Тунгуз – Тунгуз Перовић Д. 1934: 48).

16 При свему томе, књига је најављена као тек „први део“ епопеје! Невесињски је рођењем упио звук десетерца и није му био никакав проблем да нагомилава толике силне стихове, па их још као зналац свјетске културе и српске историје попуњава огромним бројем података, али у читавај тој књижевној маси, и поред великог занатског умијећа, готово да нема ни зрнцица поезије. Он и у десетерцу остаје приповједач изразито сликовитог језика и јаким реторичким ефеката. Спјев је замишљен тако да вјековити протопоп Недељко приповиједа краљевићу Алекси (краљ Александар Карађорђевић) и младићу Еровићу Геци (лик који метонимијски заступа српски народ) повјесницу свијета од библијских времена, преко старије па све до новије српске историје. Ово дјело концепцијски наликује спјеву *Пјесник и вила* Николе I Петровића, а занимљиво је и то да убрзо по објављивању бива цензорски забрањено. Нико од проучавалаца не наводи изричит разлог те забране, али би могло бити то да Тунгузово прекоmjерно србовање није било по мјери ондашњег југословенског укуса. С друге стране, могуће је да се забрана десила на интервенцију неког утицајног из црквених кругова, пошто је Невесињски на свој начин уобличио старозавјетну сторију о Адаму и Еви (по моделу античког мита о Леди и лабуду), изразито је еротизујући, преко односа Еве са Сатаном: *И би шћио би. Раздражена Ева, / Без обзира и без размишљања, / Прегаде се у бесћидном смеху / Најрешињем и најслаћем треху. / Један корак и иреџиб и сћисак / И ђољубац и најор и врисак / И шћелесни у шћрави оћисак – / Посћиа скврно шћио је било чедно: / И два бића слише се у једно. [...] Дању, ноћу, у сну и на јави / У њене се крио косе црне, / Сис'о дојке, ђолиц'о јој ируди, / Милов'о јој шћио је за милошћу, / И љубио шћио је за љубљене, / И иршћио шћио је за иршћене, / И ирчио шћио је за ирчење* (Невесински 1931: 47, 48).

Видаковић, Рајић, Варагић, Мрас, Д. Радуловић), а трећи су преживели рат, али су доживљеним у њему или послератним одбацивањем свега предратног били толико депримирани да су престали писати или су се јављали спорадично са мање вредним прилозима (Б. Станковић, И. Ђипико, М. Ракић, В. Милићевић) (Vučković 1989a: 26).

Изузимајући наречену епопеју и нешто прозе по периодици, он је након рата писао претежно историографске, каткад и етнографске радове, публиковане већином у *Гласнику Земаљској музеја Босне и Херцеговине*, који су претежно маргиналног научног значаја (нпр. „Један докуменат из осамдесет друге“, „Мусићи“, „Деспот Момчило“, „Добромир Хрс и његово доба“, „Нешто из усташког доба“). Био је и један од аутора у *Сјоменици о Херцеговачком устанку 1875. године*, објављеној у Београду 1928, о педесетогодишњици окончања устанка.

Иако су највреднији критички текстови о Невесињском (при чему се мисли на Лешићеву и Вучковићеву студију) новијег датума, критичка валоризација његовог прозног опуса ипак није цјеловита, пошто су предмет те врсте интереса биле само двије објављене збирке. То практично значи да до нашег времена критички није разматрана Тунгузова разноврсна проза из периодике која би, у формату његових *Горшџакиња*, дала читаву збирку приближног обима, читавих тристотињак страница.¹⁷ Треба, дакле, имати на уму да критички суд ни о његовом приповједачком дјелу не може бити до краја релевантан, све док овај писац не буде наново објављен и прочитан.¹⁸ До тада се нужно мора остати на трагу досадашњих фрагментарних увида, што је случај и са овим текстом који тек незнатно допуњава биографску основу Тунгузовог стваралаштва, обједињујући на једном мјесту никад необједињене, разасуте чињенице.

Тунгузова приповиједна проза није међу критичарима с почетка двадесетог вијека имала радикалних оспоравања, ако се изузму (и то дјелимично) прикази књиге *Горшџакиње* двојице тада млађаних

17 Истина, Зденко Лешић је коментарисао прозу из *Босанске виле* необјављену у збиркама, а то подразумијева двије приповијетке („Леле Турци!“, „Тек након пет година“), приповијест „Амајлија над амајлијама“ и историјску фантазију „Из једне Србуље“ у читавих седамнаест наставака. Остало је објављивано у *Делу, Словенском јују, Српској застави, Полицији, Дневном листу, Новом џокрејџу, Одјеку, Српском књижевном гласнику, Штампи, Пијемонту, Демократији, Илустрираним новостима, Новом живицу* и календару *Зейи*, у периоду од 1904. до 1929. године.

18 Хоће ли тај посао бити обављен, и када, остаје сасвим неизвјесно, поготово кад се зна да савремена српска књижевна историја све више губи свој изворни облик, губећи с њим и интерес за старије, полузаборављене ствараоце. У најгорем исходу могло би се десити да се, бар дијелом, потврде ријечи Милана Јовановића Стоимировића, којима је прије безмало седамдесет година завршио свој чланак о Тунгузу: „Сећајући се сада, 1956, тога човека, ја се питам: Зашто је он уопште писао, зашто арчио хартију, зашто губио време у књижевном раду? И преносећи његов случај на данашњицу постављам себи питање: Колико ће људи који данас нешто важе у књижевности, важити и кроз педесет година, а колико ће их бити заборављено још пре истека овога столећа?!“ (Јовановић Стоимировић 1998: 157).

Владимира, Гађиновића и Ђоровића, који су у пренаглашеној фолклорној основи наратива видјели одсуство оригиналности и „приповједачке финоће“. Остали, у то доба много утицајнији, писали су о *Горшџакињама* углавном афирмативно, налазећи баш у народњачкој основи посебан квалитет појединих Тунгузових приповиједака. Тако Матош у писцу види „наивни таленат рођеног причаоца који изворно преноси љепоту народног говора и предања“ (Матош 1906: 457), Скерлић (1908: 143) хвали пишчеву „јаку машту, бујну речитост и способност приповиједног предочавања јаке локалне боје из које проговара душа земље“, а Лагарић (1906: 316) посебно наглашава „величанственост природе и дивовску снагу људи“. Поред тога, сви су они умјетнички дар Невесињског сматрали сировим и још културно неизбрušеним.

Ту врсту примједби на Тунгузову прозу није имао Јован Кршић кад је, двадесетак година касније, писао о њему у предговору зборника *Са сѣрана замаљених*, позиционирајући га између двојице познатијих приповједача:

Између Кочића и Ђоровића, али темпераментом и склоношћу према сатири знатно ближи Кочићу, стоји трећи приповедач ове генерације, Радован Петровић-Невесињски, у чијим је приповеткама из херцеговачког и црногорског живота књижевна критика, не с потпуним правом, истакла фолклорне елементе пред уметнички. Међутим, на карактеристично изражајно богатство језика у приповеткама Невесињског и на његове описе крајева и људи данас треба гледати као на чисто књижевне квалитете, јер се ту у сваком ретку осећа да је језик Невесињског уметнички инструменат на коме он изводи просте народне мелодије. И по основном поетском тону и по рељефној снази метафоре Невесињски је близак Кочићу... (Кршић 1979: 161).

Кршићев суд није изгубио на снази ни онда када се појављују нова читања Невесињског, али ће протекло међувријеме неопозиво учинити своје, те овај наш писац без правовремене и снажније критичке подршке неће успјети да освоји канонски статус, за разлику од Ђоровића и Кочића.¹⁹

И не само то: он ће већ бити готово заборављен кад Лука Шекара, четири и по деценије након пишчеве смрти, подсјети читаоце на њега једним врло сажетим избором из цјелокупне прозе, гдје су се нашле три приче из *Горшџакиња* (од укупно једанаест), двије из збирке *С орловских кријева* (од укупно осам),²⁰ те четири поглавља

19 „У време послератног модернизма, кад се одбацивало све локално и традиционално, Невесињски није могао рачунати на било какву актуелизацију свог дела. То дело нестало је убрзо са београдске књижевне сцене, где је претходно било заузело одређено место. Издавачки и рецепционо оно је наставило да живи на периферији“ (Вучковић 1995: 215).

20 Из *Горшџакиња* је Шекара изабрао „Под јавором“, „Невјеста и по“ и „Здухаћ“, а збирка садржи још и приповијетке „Био сам...“, „Татине приче“, „Након сто година“ (објављена први пут у *Босанској вили*, гдје је наслов „Под војводиним јасеном“), „Ба-

романа *Из земље йлача* (од укупно десет). Претјерана строгост приређивачевог одабира додатно је увећана скраћивањем готово свих прича и неких поглавља романа. Иако је такав поступак оправдан епском расплинутошћу приповиједака и њиховом изразитом епизодичношћу, оне су у таквом облику ипак морале изгубити понешто од своје цјеловитости. У предговору свога избора Шекара претежно варира и позитивне и негативне судове својих критичких претходника, остајући код закључка да дјело Невесињског ипак „представља вриједан дио нашег књижевног наслеђа, богато извориште етнографске грађе, фолклора и свјеже лексике“.²¹

Најопсежнију до тада написану расправу о Невесињском штампао је Зденко Лешић 1991. године у књизи у којој је од српских приповједача из Босне и Херцеговине обрадио још и Светозара Ђоровића, Михајла Милановића, Божицара Черовића, Ђорђа Чокорила, Петра Кочића, Васа Кондића, Сима Ераковића и Сава Скарића Зембиља. Ту је Тунгуз представљен као велико накнадно откриће и то на потпуно нов начин, путем описа поступка стилизације народних мотива и језика, онако како је формалиста Борис Ејхенбаум тумачио прозу Николаја Љескова, зачетника наративне технике *сказа* у руској књижевности, заједно са Гогољем. Лешић сматра да је овај писац ближи Љескову неголи С. М. Љубиша и М. Миљанов, са којима је најчешће упоређиван, и да је дао успјела остварења свуда гдје је успио да стриктно одвоји казивача и аутора, односно да се држи приче без *зайричавања*, што му није увијек полазило за руком. Он је, уз

ли luk“, „Има љубави“, „На данику“, „Зулум за зулум“, „За инат“. Из збирке *С орловских кршева* у избор су ушле „Прича старог сенатора“ и „Магла“, а ту су још „Ђед Микаљ“, „Суд Шута Роганова“, „Међу нечастивима“, „Под снијегом“, „Немрчипушке“ и „Никоговић“.

21 „Он у свом читавом књижевном опусу остаје у предјелима богатог херцеговачко-црногорског фолклора и нетакнутог патријархалног живота, одатле црпи своје књижевне теме, казујући их свјежим, богатим језиком тог поднебља, мада се често пишчев језик не разликује од говора појединих ликова његових приповиједака, што уз архаичност, која још може и да се допадне читаоцу, доноси и непотребно обиље провинцијализама и турцизама, који често сметају“ (Šekara 1988: 6) Доста афирмативни став од приређивачевог износи, у сажетој оцјени на задњој корици издања, један од рецензата избора Љубомир Зуковић: „Наша литература није ни издалека толико богата и тако разноврсна да би се смјела и могла дуго и тако немарно односити према дјелу Радована Тунгуза Перовића Невесињског. То би дјело и за далеко развијеније и богатије књижевности представљало довољно продоран и особен глас. Стога у сваком новом вредновању наше књижевности с почетка двадесетог вијека дјело Радована Перовића Невесињског морало би да се нађе међу првима, јер је дуго и неправедно заобилажено. И поред очигледних мана, којима је књижевно дјело овога писца оптерећено, оно у себи садржи толико снаге и изворности, свјежине и љупкости, да ће још дуго имати своје читаоце и – особито моћним и одморним језиком, те богатством тема и мотива – вршити снажан утицај на будуће нараштаје писаца. У сваком случају, будућим нараштајима ће тешко бити да нађу ваљан разлог за то што је један овако расан писац деценијама био заборављен. Чак ни стогодишњица рођења није помогла да се са његовог имена одува прашина заборава и нашег недопустивог немара према вриједностима из прошлости.“

Кочића, у Лешићевој књизи виђен као аутор који је најуспјешније удружио елементе књижевног *народњашићва* и тежње ка модерном наративном моделу чврсте композиције и психолошке продубљености ликова.

Невесињски је хтио вратити приповијетку њеним изворима и у њој обновити велику традицију приповиједања, и то не само у њеним усменим формама (јуначким предањима и анегдотама, бајкама и бајањима, епским пјесмама и причањима из живота) већ и у старим писменим формама (љетописима и родословима, „србулама“ и „књигама староставним“). Наравно, данас је тешко утврдити да ли је Невесињски то чинио под нечијим утицајем и са одређеном „поетиком“ на уму, или се у то упустио спонтано, слиједећи урођене афинитете према традицији и удоваљавајући захтјевима свог талента и темперамента (Lešić 1991: 144–145).

Као најуспјелије у *Горшџакињама* Лешић издваја приповијетке „Након сто година“, „За инат“ и „Здухаћ“, нарочито ову последњу, поводом које говори о „истинском стваралачком подвигу“ аутора садржаном „у томе што је он казивање унутарњег приповједача успио тако стилизовати да је оно, чувајући илузију усменог причања, постало књижевно занимљиво: узбудљиво, духовито, чудесно, гротескно, комично, поетично“ (Исто: 153–154). Њима придружује и приповијетку „Балилук“, једну од ријетких која је ситуирана у варошку средину, поводом које је Светозар Ђоровић, одмах по изласку збирке, у *Лейтмису Мајнице српске*, замјерио Тунгузу да искривљено приказује мостарске муслимане. (И Лука Шекара, ваљда са истим разлогом, сматра да ова приповијетка ни по чему не заслужује мјесто међу осталима.) *Горшџакиње* су својом тематиком *херцеџовачка* књига, док је збирка *С орловских кршева* на исти начин потпуно *црнојорска*. Ову другу Лешић је сматрао успјелијом и досљеднијом у погледу кориштења наративног поступка *сказа*, налазећи у њој „изразито амбивалентан однос“ према свијету патријархалне културе, „истовремено ироничан, саосјећајан и пун дивљења“ (Исто: 161). Наиме, Лешић Невесињског види као једног од првих наших приповједача – опет заједно с Кочићем, и то оним из циклуса о Симеуну Ђаку – који хуморно-иронијским начином умјетнички веома успјешно освјетљава прва озбиљнија напрснућа громадног свијета патријархалне културе, која му пријете потпуним урушавањем.

Лешић истиче још два квалитета друге Тунгузове књиге приповиједака. Први је потпуно нов у односу на *Горшџакиње* и тиче се посвајања новелистичког наративног модела, којим се остварује *јуна кондензација ѝриче*. Као примјер за то наводи приповијетке „Магла“ и „Никоговић“, посебно истичући да је „највећу новелистичку усредсређеност Невесињски постигао у приповијецѝ 'Под снијегом', која је, по тачном опажању Саве Ђеклића, најсличнија Кочићевим

приповијеткама“ (Lešić 1991: 166). Други квалитет наговијештен је већ у првој збирци, док је у другој много осјетније развијен, а односи се на присуство елемената фантастике, једнако фолклорне као и оне која је производ пишчеве *необуздане маште*. Најбољи примјер такве врсте текста Лешић не налази у Тунгузовим збиркама већ у приповијетци „Ђавоље царство“, објављеној 1928. у Кршићевом зборнику *Са сѣрана замајљених*. Зашто се она није нашла у другој збирци, остаје нејасно, под условом да је тачна Лешићева претпоставка да је „настала знатно раније“, на шта га наводи чињеница да је „у њој једна страшна визија пакла на крају добила алегоријско-сатирички смисао, који недвојбено упућује на Аустро-Угарску Царевину“, што представља релевантно тумачење.

Па иако је то свођење фантастичног доживљаја инферна на земаљске релације знатно умањило замах и домет Тунгузове необуздане маште, те слике „ђавољег царства“ су остварене на тако упечатљив и умјетнички узбудљив начин да им, вјероватно, нема равних у цијелој књижевности српскохрватског језика прије другог свјетског рата (Lešić 1991: 168).

У томе остварењу Лешић види најбољу потврду онога што је још Кршић изрекао у свом тексту „Приповједачка Босна“, сагледавајући Невесињског као трећег приповједача генерације о којој је писао, на позицији између Светозара Ђоровића и Петра Кочића.

У једном подужем новинском тексту из 1989, тематском дијелу књиге објављене исте године, и опсежној студији из 1995. године, Радован Вучковић је, са своје стране, посебно нагласио цивилизацијско-књижевни контекст Тунгузовог стваралаштва, који је у великој мјери одредио његову унутрашњу природу.

И заиста, дела Невесињског, узета у целини, показују у којој је мери он као писац проживљавао драму судара епске свести и европске цивилизације, оног њеног облика који је долазио с аустроугарском окупацијом. Невесињски је живео духом и писао језиком епског човека XIX века који је ново време доводило у питање. Зато његова дела имају и шире културно-историјско значење, а његова наратија, лексичка архаичност и богатство изражајности могу се тумачити као етнографска грађа, али и делом као литерарно успела обрада тема из херцеговачког и црногорског живота у лирско-патетичном или пак сатирично-хумористичком стилу. Иако се књижевно достигнуће може приписати тек изабраним приповеткама, у сваком од дела Невесињског, па и у оним најслабијим, или чак расправама историјске садржине, могуће је пронаћи једну од тих вредности: културно-историјску, етнографску и књижевну (Вучковић 1995: 217–218).

Он је први уочио и то да Тунгузово књижевно народњаштво није само ствар наслеђа него да може бити, а по свој прилици и јесте, врста књижевног утицаја њемачке литературе с почетка двадесетог вијека, оне сецесионистичке формације тзв. *завичајне умјетности*

(*Heimatkunst*), која је представљала „реакцију на интернационалистичка, декадентна и спиритуалистичка опредељења велеградске литературе *fin du siecle*-а“.²² Тунгузове упечатљиве слике снаге епског човјека у амбијенту дивље динарске природе Вучковић види као ознаке монументалистичког стила унутар једног карактеристичног концепта народне културе, чији су најистакнутији представници уочи Првог свјетског рата били књижевник Петар Кочић и вајар Иван Мештровић. Осим тога, Невесињски је за Вучковића и зачетник *фолклорној експресионизма*

који ће се, на истим идејним основама отпора европској цивилизацији и проповедања балканског титанизма, продужити у Барбарогенију чијем ће узношењу сву своју енергију посветити Љубомир Мицић у време уређивања *Зеница* и доцније. Еровић Геџо Невесињског истоветна је фигура са Барбарогенијем Љ. Мицића – чак се обојица обзнањују у близини Авале (Исто: 234–235).

Полазећи од неоспорне чињенице да Тунгузово приповиједање одређују првенствено фолклорна традиција, епска структура и архаични језик, Вучковић код њега дефинише четири типа (или модела) приповијетке, карактеристична за српску прозу на прелазу из деветнаестог у двадесети вијек: *хероични, хумористичко-сајтирични, љубавни и фантасијични*. Што се тиче наративне технике, најприсутнија је *објективизирана нарација* „најчешће уз постојање оквирне приче и епске праситуације, у којој се директно преноси туђа прича, а аутор је тек њен модератор, док чин проповедања обављају један, два или више унутрашњих наратора или га креира лик о коме је реч“ (Исто: 222). С друге стране, Невесињски се каткад опредјељује и за *лирско-фантасијичну нарацију*, блиску тону пјесме у прози, најчешће кад је потребно изразити субјективно расположење или ауторски поглед на однос славне прошлости и неславне садашњости.

И једно и друго својство *Горшџакиња*, типска разноликост и неуједначеност наративних поступака и балансирања између патетичне, мистификаторске и хумористичко-ироничне, демистификаторске интонације, карактеристични су и за другу збирку Невесињског *С орловских кршева*. Разлика је међу њима једино у томе што су иста својства у другој књизи израженија, што је наглашеније исмевање епског начина понашања него његова патетична мистификација (Вучковић 1995: 222).

22 „Стављајући у центар сељака и све што је првобитно и примитивно, завичајна уметност мистификује народну традицију и њене јунаке, што се очитује у пластици слике, у епском преувеличавању и помпезности израза, односно у монументалистичкој стилизацији ликова и ситуација и у техници оштрих и широких потеза која се супротставља импресионистичкој декадентној апсолутизацији нијанси, полутонова и уморног лебдења над стварима“ (Vučković 19896: 83).

И Лешић и Вучковић уочили су епизодичност Тунгузових приповиједака као основно композиционо начело и кључни услов њиховог уобличења. Велики број епизода, њихова развученост, мотивска дигресивност и тематска неусредсређеност често су доводили до неуспјелих остварења, у којима се по правилу и архаичност језика претварала у ограничавајући елемент приповиједања. Насупрот томе, мањи број епизода новелистички остварених, каткад у комбинацији објективистичког и фантастичног наратива, давао је по правилу умјетнички најуспјелије приповијетке, хероичне по типу, каква је и она већ поменута, под насловом „Здухаћ“, прва у другом дијелу *Горшџакиња*. У њој је књижевно овјековјечен чувени херцеговачки видовњак, травар и видар Мато Глушац (1774–1870), рођен у Коритима код Гацка, чија се пророчанства и данас понекад помињу у Херцеговини и Црној Гори. (Мато је умро и сахрањен у Даниловграду, на гробљу Ђеранића главица, у близини цркве Свете Текле, а изнад гроба му је, попут неког штита, израсла моћна шестокрака кошћела.) Народ га је посебно поштовао и вјеровао да је здухаћ,²³ и то предводник добрих, планинских стуха у борби против оних злих, рудинских и приморских.

Приповијетка је остварена у пет анегдотских епизода,²⁴ са нешто дужим прологом и сасвим кратким епилогом, по строгом концепту праситуације епске приче гдје, у амбијенту топле собе, у дугој зимској ноћи, везе своју причу јуначни старина Стојан К., у коме није тешко препознати харамбашу и војводу Стојана Ковачевића, који је „три бадња душманске крви пролио својом витешком десницом док је могао махати“. Стојан је био друг и саборац Радовановог оца Пера,

23 Здухаћ (здуваћ, стухаћ, стуваћ, вједогоња, вјетровњак, облачар) је, по народном вјеровању, људско биће нарочитих особина и способности задобијених рођењем, које се у случају такве дјеце по правилу дешавало у кошуљици. Здухаћи су чували свој крај од непогода узрокованих дејством истих противничких или каквих других демонских сила. Душа би им у сну напуштала тијело и уносила се у облаке, а после борбе и одагнавања невремена поново се враћала у човјека, који би се будио исцрпљен и сав у зноју. Вјеровало се да су здухаћи били и неки историјски познати људи, попут митрополита Петра I Петровића Његоша и Марка Миљанова. Павел Ровински је, по причању савременика, у *Гласу Црногорца* забиљежио ријечи Петра I након битке на Крусима, кад је посјечен Махмут-паша Бушатлија: „Ми смо га убили, али за срећу земље боље би било да је остао жив, јер га је мати носила под пасом три године и он је био понајјачи здухаћ, кога нијесу могли савладати сви прекоморски здухаћи.“

24 Од тога су три засноване на објективистичком (реалистичком) наративу, односно добро знаним анегдотама из пророковог живота, од којих прва представља Матово сновиђење страдања породице Вука Манојловића из гатачког Кључа, од снијезне лавине; друга предочава Матово пророковање смрти Смаил-аге Ченгића; трећа сцену мучења (шибања) гласовитог видовњака по казни коју му је одредио црногорски књаз Данило Петровић, а коме ће он предсказати погибију у атентату, од руке Тодора Кадића, 12. августа 1860. у Котору. Од двије епизоде засноване на фантастичном наративу, посебно је успјела она која садржи импресивну слику преласка сватовске ордије цинског цара преко мостарског моста у глуво ноћно доба.

и писац га је лично познавао,²⁵ тако да не чуди врло пластичан, детаљан опис овог устаоца и народног осветника. Још је пластичнији и колоритнији портрет Мата Глушца, који је саставни дио Стојанове приче:

Чудан човјек бјеше тај Мато Глушац – покој му души! То бјеше слота од тијела; висок колико највиши ђипац, онај пусти шкљакоња па кад иде само што се гега; плећат, коштуњав, мршав у лицу; великих уста са завраћеним губицама, мрке пасти, чупаве црне косе, црних брка, који му до испод котаоца допираху а за ухо их могаше свезати; великих, накостијешених обрва, које се мијешаху с трепавицама; гаравих као поноћ, увијек сањивих очију, из којих му нека особита свјетлост и нека јединствена дивљачност бијаше; њих чињаху страшнијим дубоке и нагомилане боре по заобљеном му великом челу, које, кад би се скупиле, набрале би грдну гуку међу обрвама. Сухе му јагодице бијаху искочиле као кукови у какве коњске курепине, а испод њих се чак до подбратка протезаху три-четири бразде, сличне кривудајим коритима пресахлих поточина. Носаше се као и остали Гачани. Сукнена гуњина, ланена кошуља, црвени џемадан, тканица и силај, пеленгаће, докољенице, опанци с чарапама и калчи-нама, фес са саруком, и струка, бијаше му ципан-цијело одијело, и љети и зими, и о радном дану и о годету. Никад никаква оружја није припа-сао, осим мале бритвице коју носаше на кајишу о бедри и којом на сва-ком јавору, на који би у планини наљегаше, зарезиваше крстиће и некаква Соломунова слова. За појасом држаше увијек труд, кремен и огњило у кресивачи; тамјана, воска и памука са Свеца испод Острога у једној везе-ној чефри, и читави завојак којекаких трава и врачарија. Ишао – сидио, стојао – ходао, лежао – бдио, вијек-вавијек лијевој руком пребрајаше црне бројанице, а у десници држаше једну тисову тојагу с крстатом рук-ницом. Она му бијаше као нека мађионичка палица, и, као Мојсије међу Египћанима и Израјљцима, и он је њом међу херцеговачким Србима и Турцима читава чудеса починио (Тунгуз Перовић 1906: 137–138).

По експресивности и етнографском детаљисању, сличан овоме је и портрет барјактара Шоботе Авдијћа из Билећких Рудина, као и читав низ портрета других личности (ликова) из двадесетак при-

25 „Приповијетка 'Након сто година' у својој основи има истинит историјски догађај. [...] Двадесетак година након првог објављивања ове приче појавила се књига *Најор Босне и Херцеговине у борби за ослобођење*, Сарајево, 1929. године, коју је уредио др Перо Слијепчевић. У књизи се ријетко помиње Перо Тунгуз због чега је Невесињски у неко-лико бројева часописа *Прејлед* полемисао са Пером Слијепчевићем: 'Свуда личан', каже П. Слијепчевић, г. Невесињски, најзад, има и ту принципијелну грешку што разматра поједине чланке одвојено један од другог, а замера појединим писцима што нису обрадили ово и оно... И још нешто: г. Невесињски вели да није споменута ова или она личност, није дато довољно места овоме вођи, итд... Ко би могао бити апсолутно пра-ведан и поменути све хероје, све мученике, све организаторе који то заиста заслужују. Да смо набрајали све заслужне људе, у ограниченом простору, то би била једна добра читула'. Истини за вољу, Невесињски у неколико својих приповједака спомиње свога оца и Стојана Ковачевића као врло храбре и најзаслужније вође босанскохерцеговачког устанка, дижући их каткад до епских висина“ (Čeklić 1987: 17–18).

повједака у двјема његовим збиркама. Колико портретиста, толико је Невесињски веома успјешан пејзажиста и уопште мајстор амбијентације, једнако ентеријерске и екстеријерске. Посебну одлику његовог стила чине готово увијек ефектна, неочекивана и често зачудна поређења, а махом су му такви и епитети. Све ове књижевне особености могу се наћи у приповиједи „Здухаћ“, али и осталима из збирки и периодике, којих се овом приликом не дотичемо. Додају ли се овој екстатичност израза елементарних снага живота, сурове природе и силе необуздане љубави, па способност да се фолклорни и паралитерарни елементи синтетишу у форму умјетничке новеле, те вјештина да се све то подвргне стратегији сказа и сабије у причу с наглашеном сугестијом изворног причања – ето јаким разлога да се много више говори о књижевним врлинама неголи манама приповједача Радована Тунгуза Перовића Невесињског. Овај епски човек, стасао на живом усменом предању, бивао је често без поузданих оријентира и анахрон, нарочито у међуратном времену. Али је исто тако – бар у оном најбољем што је дао – загладан у стари свијет осјећао живе дамаре новог доба и књижевно их уобличавао по мјери сопственог дара, исто онако како су то чинили најбољи из његовог нараштаја, Бора Станковић, Петар Кочић и Светозар Ђоровић.

Литература

- Вучковић 1995: Радован Вучковић. „Значај дела Радована Перовића Тунгуза“. *Књижевна историја* (Београд), XXVII, 96, 213–236.
- Јауковић 1922: Петар Јауковић и Миливоје Јауковић, студенти технике. „На клевете Р. Тунгуза“. *Радикал* (Београд), година II, бр. 106.
- Јовановић Стоимировић 1998: Милан Јовановић Стоимировић. *Поретци и времена живим моделима*. Прир. Стојан Трећаков, Владимир Шовљански. Нови Сад: Матица српска.
- Кршић 1979: Јован Кршић. *Приповедачка Босна*. Сабрана дјела, књ. I, Сарајево: Свјетлост.
- Лагарић 1906: Павле Лагарић. „Горштакиње“. *Босанска вила* (Сарајево), бр. 20.
- Мартиновић 1991: Душан Ј. Мартиновић. *Поретци IV*. Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.
- Матош 1906: Антун Густав Матош. „Р. П. Н.: Горштакиње“. *Савременик* (Београд), бр. 6.
- Невесињски 1914: Радован Тунгуз Перовић Невесињски. *С орловских кршева*. Београд: Књижара Геце Кона.
- Невесињски 1931: Радован Тунгуз Перовић Невесињски. *Србијага: епопеја*. Сарајево: Штампарија Обод.
- Радојчић 2009: Јован С. Радојчић. *Срби западно од Дунава и Дрине: Биографије II–III*. Нови Сад: Прометеј, 97.

- Скерлић 1908: Јован Скерлић. „Невесински“. *Писци и књије III*. Београд: [б. и.].
- Скерлић 1967: Јован Скерлић. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета.
- Тунгуз Перовић 1906а: Радован Тунгуз-Перовић Невесински. *Горштинкиње*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.
- Тунгуз Перовић 1906б: Радован Тунгуз-Перовић Невесински. *Из земље илача*. Београд: Књижара Геце Кона.
- Тунгуз Перовић Д. 1934: Данило Тунгуз-Перовић. *Пориреши црнојорско-херцеговачких јорштинака*. Котор: Бокешка штампарија.
- Тунгуз Перовић Д.а 2006: Данило Тунгуз-Перовић. *Старање Срба у Херцеговини за време „Независне Државе Хрватске“*. Нови Сад: Добрица књига. (Прво издање објавила је Православна епархија Дабробосанска у Сарајеву 1959. године)

*

- Čeklić 1987: Sava Čeklić. „Na temeljima mita i legende (Radovan Tunguz-Perović Nevesinjski)“. *Sa piscima i knjigama*. Tuzla: Univerzal.
- Lešić 1991: Zdenko Lešić. „Nevesinjski: Neopravdano zaboravljeni pripovjedač“. U: *Pripovjedačka Bosna II: pripovjedači do 1918*. Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, 16. Institut za književnost. Sarajevo: Svjetlost, 134–170.
- Šekara 1988: Luka Šekara. „Proza Radovana Tunguza-Perovića“, predgovor u: *Gorštakinje (izbor iz proze)*. Sarajevo: NIRO Zadrugar.
- Vučković 1989a: Radovan Vučković. „Zaboravljeni pripovjedač“. *Odjek* (Sarajevo), br. 15–16.
- Vučković 1989b: Radovan Vučković. *Od Čorovića do Čopića*. Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje.

Ranko Popović

The Unread Storyteller
Radovan Tunguz Perović Nevesinjski

Summary

Radovan Tunguz Perović Nevesinjski represents a man of unusual life and literary destiny. He tried various genres, but according to his true vocation and true measure of creative gift, he was primarily a storyteller. Despite the fact that he can be found in numerous encyclopedias and literary lexicons, often in the wrong way – under the secondary surname Perović, derived from his father's name, and although he is worthily critically valued, at least for a part of his oeuvre, he is still an almost forgotten writer today. In addition, he is a largely unread creator, since a significant part of his prose was published only in periodicals and never collected

in books, thus remaining beyond the reach of recent Serbian literary criticism. At his literary beginnings, after the publication of his first book of stories titled *Gorštakinje* [*Female Mountain Dwellers*], Nevesinjski was much praised and compared to Ćorović and Kočić, but in spite of this, if he remains unread, chances are that he will completely sink into the darkness of literary oblivion.

Keywords: Radovan Tunguz Perović Nevesinjski, *Gorštakinje*, *S orlovskih krševa* [*From the Eagles' Rugged Landscape*], a short story, novella, oral heritage, paraliterary forms, skaz

Примљено: 23. 6. 2025.

Прихваћено: 20. 11. 2025.